

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Стаття висвітлює концепцію становлення інституту громадянськості в процесі демократичної трансформації та розбудови громадянського суспільства в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститут громадянськості, демократична трансформація.

Статья освещает концепцию становления института гражданственности в процессе демократической трансформации и построения гражданского общества в современном украинском обществе.

Ключевые слова: гражданское общество, институт гражданственности, демократическая трансформация.

The article exposes the concept of the institute of citizenship in the process of democratic transformation and development of civil society in modern Ukrainian society.

Key words: civil society, the institution of citizenship, democratic transformation.

Розвиток постіндустріального громадянського суспільства, демократії та ефективної ринкової економіки має бути одним із пріоритетних завдань в Україні на етапі посткомуністичної трансформації.

Таке переконання авторки ґрунтується, по-перше, на визнанні сучасними вченими залежності між очевидно низьким рівнем громадянськості українського населення як якості політичної культури та неефективним упровадженням політичних і соціально-економічних реформ, демократичних перетворень, уповільненням розвитку громадянського суспільства та формування політичної нації зокрема. Так, результати досліджень сучасних вітчизняних політологів Е. Головахи, Н. Паніної, М. Хилька вказують, що «притаманий Україні тип політичної культури загалом характерний для суспільств, які перебувають на шляху трансформації, але не може не викликати занепокоєння повільний темп демократичних перетворень, неприпустимо низький рівень залученості населення до реальних процесів прийняття політичних рішень» [1, с. 115–126].

По-друге, сучасна актуалізація значення поняття громадянськості в Україні обумовлюється прогресивним втручанням інших культур, світової продовольчої кризи та глобальних викликів в українську сучасність, що дає поштовх для виникнення нових спрямувань в цьому напрямку. Прискорення міграційних процесів, інформаційно-комунікативних технологій та геополітичних суттєвих впливів Європи, Азії та Америки мають як позитивні, так і негативні відбитки на трансформаційних процесах у сучасній Україні.

По-третє, в сучасному науковому обігу співставлення понять «громадянське суспільство», «громада» і «громадянськість» залишається недостатньо вивченим, а його вживання вузько-прикладним.

Тому дана стаття присвячена концепції становлення інституту громадянськості в процесі демократичної трансформації сучасного українського суспільства в умовах теоретико-політичної модернізації поняття та дискурсу громадянського суспільства, а також нерозвиненості його інститутів, практик та цінностей.

Функціонування громадянського суспільства в Україні визнається неоднозначно. Багато дослідників у цій сфері вважають, що в Україні немає громадянського суспільства, інші відстоюють думку про те, що громадянське суспільство в Україні є, але дуже слабе і для його більш інтенсивного розвитку необхідно дотримуватися демократичних надбань Заходу.

Тож наведемо визначення понять «громадянське суспільство», «громада» і «громадянськість».

Громадянське суспільство – це сфера і тип взаємодії, певна модель соціальної організації, а, отже, цей термін необхідно вживати на означення структурно визначеної, інституціоналізованої підсистеми суспільства (А. Колодій), це сукупність інституцій, члени яких головним чином беруть участь в складній системі недержавної діяльності. Громадськість як частина громади – це соціально-активна частина суспільства, яка на добровільних засадах бере участь у суспільному житті країни. Для громадськості характерні: потреба у спілкуванні; орієнтація на колективну діяльність;

пріоритет громадських інтересів над індивідуальними, активне вираження своєї суспільної позиції тощо. Важливою сферою діяльності громадськості є її участь у державно-правових заходах, в управлінні справами місцевої громади.

Існує і таке поняття, як організації громадянського суспільства (ОГС) – об'єднання громадян, які створені в установленому законом порядку за їх власною ініціативою на основі спільних потреб та інтересів задля реалізації довгострокових цілей стосовно своїх немайнових прав та громадянських свобод без мети одержання прибутку. Такі організації не підлягають безпосередньому управлінню з боку держави. У цьому ж значенні можуть вживатися й такі терміни: «інституції громадянського суспільства», «неурядові організації», «організації «третього сектора». Такі організації можуть набувати різноманітних організаційно-правових форм, але при цьому: 1) бути легітимно визнані з боку держави; 2) бути самоврядними; 3) не мати за мету отримання прибутку для подальшого його розподілу між учасниками; 4) мати певну структуру; 5) мати визначені внутрішні процедури та правила управління, спільної діяльності, що визнаються усіма учасниками організації.

За визначенням В. П. Горбатенка «громадянськість – готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; антитеза поняття аполітичність, абсентеїзм, соціально-політична індиферентність і синонім соціально-політичної активності, патріотизму» [2, с. 122]. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: громадянську компетентність, громадянську культуру, зрілість політичної і правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни.

У новітній українській історіографії є нечисленні праці з формування громадянськості особистості, які носять політологічний характер. Перш за все, це роботи П. С. Кривошюка, де розглядається саме поняття «громадянськості», його структура і сутність, етапи становлення, взаємозв'язок формування громадянськості особистості і становлення правової держави та громадянського суспільства. Особлива увага приділяється радянському періоду, коли відбувалися серйозні порушення демократії, свобод і прав людини, була заідеологізована система ціннісних орієнтирів, що стримувало становлення громадянськості особистості [3].

Особливої уваги заслуговують праці з проблем громадянськості І. О. Кресіної, Л. І. Лясоти, О. О. Ромашко, Н. М. Юрій. Так, у монографії І. О. Кресіної «Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси» глибоко розкриваються типологія, основні раціональні та ірраціональні

компоненти національної свідомості людини і нація як цілісна вартість національної ідеї в Україні. По суті, автор книги розробив системологічну концепцію національної свідомості в контексті політичних процесів, що відбуваються в сучасній Україні й у світі [4].

Комплекс друківаних праць Л. І. Лясоти присвячені формуванню системи політичних цінностей у сучасному соціумі, розкривають роль політичних цінностей у розвитку політичної системи. Автор стверджує, що легітимність і стабільність політичної системи суспільства залежить, окрім інших факторів, від об'єднуючого консенсусу з приводу певних «базових» цінностей, принципів суспільного устрою, що включає прагнення до зміни, корекції або оптимізації практичного втілення цих принципів. Відсутність або ослаблення ціннісного консенсусу може призвести до руйнації суспільних основ, дисфункції державно-політичних інститутів [5].

У працях О. О. Ромашко аналізується вплив політичної комунікації на формування громадянськості особистості, соціокультурну реінтеграцію сучасного українського суспільства. Автор провів комплексний аналіз витоків соціокультурної природи, а також розглянув загальні характеристики соціокультурного простору України як середовища й об'єкта дискурсивних практик політичної влади [6].

У роботах Н. М. Юрій аналізуються основні теоретичні розробки з проблем політичної соціалізації молоді у країнах з перехідним суспільно-політичним устроєм [7].

Значна частина попередніх друківаних праць авторки цього видання присвячена гуманізації політичної свідомості молоді, становленню громадянськості молоді в умовах демократичної трансформації українського суспільства. Зокрема, на основі узагальнення різних концепцій ідеї гуманізму автор сформулювала комплексне уявлення гуманізму як політичної цінності та визначила головну функцію гуманізму – забезпечення існування і розвитку людства через юридичне закріплення гуманістичних цінностей у міжнародних документах. Узагальнено досвід включення молоді в політичне життя суспільства, удосконалення молодіжної політики в умовах державотворення [8].

Аналізуючи наукові праці з даної тематики, варто зупинитися на монографії українського політолога В. І. Бортнікова «Політична участь і демократія: українські реалії» [9], в якій автор здійснює комплексний політологічний аналіз вітчизняного досвіду політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту. Уперше в українській політичній науці з'ясована сукупність структурно-функціональних та соціокультурних чинників, що визначають динаміку та форми демократичної політичної участі в Україні періоду посткомуністичної трансформації.

У монографії українського політолога С. О. Кириченка «Громадянське суспільство і права

держава: поняття та зміст» [10], розглядаються та характеризуються етапи становлення громадянського суспільства в Україні, порівнюючи при цьому думки різних вчених. Особливо зазначається важливість прийняття політичних рішень, що обумовлюють забезпечення прав та свобод громадян України.

У статті Д. Акімова «Стабільне громадянське суспільство як чинник демократичного розвитку України» вказується на демократичне закріплення та становлення громадянського суспільства на засадах громадянськості. За Д. Акімовим «громадянськість – це розвинута самосвідомість громадян, відчуття себе частиною єдиної держави» [11].

У статті українського політолога В. І. Анікіна «Правова держава і громадянське суспільство в аспекті становлення конституціоналізму» наголошується на необхідності визначення громадянського суспільства у Конституції України та інших нормативно-правових актах нашої держави [12].

Отже, при аналізі наведених робіт учених громадянськість визнається умовою формування громадянського суспільства.

Умовою успішного розвитку громадянськості особистості вважається рання генеза, громадянська позиція самих вихователів та визначеність їх ідеалів, громадянська компетентність опанування історичного досвіду народу, розвиток цілісності, соборності країни, утвердження гуманістичності та толерантності в суспільстві.

Громадянська компетентність – розвиток здатностей бути громадянином, який володіє демократичною громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальності, готовий до компетентної участі в громадському житті.

За І. Г. Тараненком, громадянська компетентність – це інтеграція:

1) когнітивних вмінь: правові і політичні (правила, влада); знання національної культури, історії, традицій, звичаїв, мови; знання про сучасний світ; уміння і знання процедури; знання принципів і цінностей, прав людини і демократичного громадянства, які ґрунтуються на гідності й повазі, рівності;

2) емоційних вмінь: прояв емоцій; повага до Батьківщини, держави, символів, мови, повага та толерантність;

3) діяльнісних вмінь: здатність співпраці; здатність розробити спільні проекти; бути відповідальним.

Громадянська культура – різновид політичної культури, її вищий щабель. Вона передбачає, що суб'єкти політичного процесу у своїй діяльності керуються, насамперед, інтересами всього суспільства і саме йому підпорядковують свої приватні цілі, що дії цих суб'єктів спрямовуються на дотримання громадянського консенсусу і здійснюються в межах правової держави.

Громадянське суспільство – феномен, основи якого закладені і в праві, і в моралі. Щодо правової його сторони, то досліджується вона досить

інтенсивно. У цій сфері є чіткий предмет дослідження і відпрацьована методологія. Інакше склалися справи з дослідженнями моральної сторони феномена – тут методологічних засад практично не існує. Це змушує нас звернутися до цієї проблеми. У передмові до першого видання книги «Про розподіл суспільної праці» Е. Дюркгейм наголошує: «Ми хочемо не вивести моральність з науки, але створити науку моральності, що є зовсім іншою справою. Моральні факти – такі ж явища, як і інші, вони полягають у правилах поведінки, які пізнаються за певними ознаками. Тому повинна існувати можливість їх спостерігати, описувати, класифікувати і відшукувати закони, що їх пояснюють» [13, с. 39]. Це, до речі, було одним з напрямків розвитку теорії громадянського суспільства. У Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Гегеля та інших можемо зустріти спостереження, опис та класифікацію правил поведінки в громадянському суспільстві і пошук законів, що їх пояснюють. Наслідком діяльності цих учених було створення науки громадянської моральності, яка отримала назву теорії громадянського суспільства.

Слід звернутися до методології, яку Е. Дюркгейм використовував при дослідженні солідарності. «Фактичне дотримання» можна назвати «матерією» громадянського суспільства. На вивчення «матерії» спрямовані зусилля багатьох дослідників громадянського суспільства, в тому числі й українських. Так, А. Колодій у книзі «На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні» [14] та О. Хуснутдінов у праці «Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку)» [15] основну увагу зосереджують на неурядових організаціях, а В. Цвих у книзі «Профіспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика» [16] – на професійних спілках.

Можна припустити, що дослідження потенційного стану громадянського суспільства, тобто безпосередньо його «духу», є малорезультативним, оскільки він «не піддається сам по собі ні точному спостереженню, ні, особливо, вимірюванню. І тому потрібно не зосереджуватися на його потенційному стані, а шукати видимі дії, в яких він проявляє свою присутність». Доцільніше досліджувати «дух» і без звернення до видимих дій, тобто фактично в потенційному стані. А, отже, для цього слід обрати предметом дослідження окрему особистість, громадянина (поміняти систему координат). «Якісною ознакою громадянина», на думку В. Цвиха, є «громадянськість» [17, с. 104]. «Громадянин» – це формальний статус особи, який передбачає наділення його певною сукупністю прав та обов'язків, а «громадянськість» – якісна ознака особи, що вказує, чи дотримується вона своїх обов'язків, чи користується наданими правами й наскільки, в якому обсязі. З цим можна погодитись, але слід зауважити, що ці поняття не є жорстко пов'язаними.

Х. Мюнклер у праці «Громадянська компетентність» [18] розрізняє, як і В. Цвях, статус громадянина, з одного боку, а з іншого – певні якості та кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу, фактично – «громадянськість», яку він розшифровує як здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто їх орієнтація на суспільне благо або їх почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, за яких або взагалі не очікується жодної матеріальної компенсації, або ж вона є незначною. Як бачимо, поняття «громадянськість» ширше, ніж статус «громадянин», оскільки включає в себе не тільки його права та обов'язки, що є їх відбитками, а й, наприклад, здатність і готовність до активної участі та почуття солідарності. Це відбувається тому, що соціальні відносини можуть фіксуватися, не приймаючи юридичної форми. Серед них є такі, регламентація яких не доходить до того ступеня консолідації і точності, або й не може дійти взагалі, щоб бути сформульованими у вигляді юридичних норм. Ці відносини ми можемо досліджувати за допомогою «громадянськості». У рамках запропонованого нами методологічного підходу, «громадянськість» є ланкою, що пов'язує «дух» і «матерію» громадянського суспільства. Саме окремі громадяни втілюють у «матерії» правила, що складають «дух» громадянського суспільства, адже це вони організують та беруть участь у мітингах, неурядових організаціях, працюють на загальне благо тощо. Це якісна ознака громадянина, фактично – впевненість у тому, що він «дотримується» і буде «дотримуватися духу» й надалі, незважаючи на індивідуальні особливості характеру. Ми назвали це «громадянськістю», і вона є потенційним станом «духу» громадянського суспільства, оскільки є нематеріальною і може проявляти себе стосовно різних конкретних фактів. Виходячи з цього, можемо говорити про рівень «громадянськості», притаманний індивідові або сукупності індивідів (суспільству), а відтак і про рівень, на якому перебуває громадянське суспільство. Рівень «громадянськості», притаманний індивіду, залежить від трьох чинників: по-перше, від того, якою є сукупність здатностей та якостей, що її складають; по-друге, від того, стосовно яких фактів вони проявляються; по-третє, від мотивації, якої достатньо для переходу «громадянськості» від потенційного стану до втілення у діях.

Конкретно-історичні моделі громадянського суспільства мають свої соціокультурні та національні особливості, які проявляються та актуалізуються в різних країнах по-різному. Громадянське суспільство, навіть в контекстах розвинутих демократій не видається фіксованим раз і назавжди досягнутим станом, це – процес, який вимагає суспільно-громадянських зусиль по його підтримці та відтворенню у нових актуальних формах. Натомість, характерною особливістю

суспільств, що розвиваються по демократичному шляху, виступає проблема формування громадянського суспільства. Різниця цих соціально-політичних та культурних контекстів та завдань пояснює, наприклад, чому майже однаковий досить невеликий прошарок суспільно-активних та небайдужих громадян є достатнім для підтримки громадянського суспільства сталих демократій, але поки що не призводить до якісних змін щодо впливу громадськості на прийняття суспільно-політичних рішень в пострадянських країнах.

Особливої актуальності вимір «громадянського суспільства» набув у процесах посткомуністичних трансформацій, коли деякі успіхи макроекономічної реформи, технічне зростання економічних показників випередили вирішення проблем перебудови суспільних інституцій та розвиток громадянської активності в процесах реформ. Мікроструктура громадянського суспільства складається із безлічі недержавних організацій. Будь-яка цивілізована країна має десятки й сотні тисяч таких організацій. Для європейця чи північноамериканця громадянське суспільство – це передусім неполітичні громадські організації, а також муніципальне управління, вільні профспілки й гільдії, творчі спілки, клуби, незалежні ЗМІ, приватна добродіяльність, організації соціальної допомоги та взаємопідтримки тощо.

Іноді поняття «громадянське суспільство» тлумачать розширено, включаючи в нього некорпоративне підприємництво; повсякденну (але не електоральну) діяльність політичних партій та рухів; урешті-решт участь людей у культурному, науковому та релігійному житті.

У сучасній Україні теж існують десятки тисяч активно діючих неурядових організацій з сотнями тисяч активістів. Дійсно, у пізньорадянські часи в країні бурхливо зростали типові структури «третього сектора». Деякі з них охоплювали тисячі людей у десятках міст. Що ж до СРСР у цілому, то напередодні перебудови тут активно діяли студентські дружини охорони природи, клуби авторської пісні, гуртки шанувальників туризму і любителів фантастики тощо. Наголосимо, що мова йде не про організації з різнобічною діяльністю, системою самоуправління та певною матеріальною базою.

У «горбачовську добу» всіх їх спіткала схожа доля: від стрімкого зростання чисельності та активності у 1986-1990 рр. – до миттєвого занепаду у 1991-1992 рр. Стало очевидним, що радянська система, придушуючи «третій сектор» поліційними заходами, у той же час мимоволі забезпечувала його безкоштовними ресурсами (передусім – вільним часом громадян, але й значною мірою – приміщеннями, технікою, матеріалами). А головне – разом із деградацією офіційних радянських інститутів дедалі більше людей, передусім, енергійних і талановитих, змушені були шукати шляхи самореалізації в інших сферах.

На початку 1990-х рр. спостерігався масовий відхід саме цього контингенту в політику, бізнес,

мас-медіа. Кінець радянського способу життя (з гарантованою роботою й зарплатнею) спричинив тотальну кризу «третього сектора». У той час представники подібних угруповань часто доходили висновку, що треба повертатися до «кухні», чи до «лісу» – у царину «тіньової культури». Насправді ж острівками спасіння, а часом і зростання, для ентузіастів «радянського третього сектора» стали цілком професійні структури з надійним (найчастіше – зарубіжним) джерелом фінансування.

Найбільш наочним цей процес був у «зеленому» русі: саме у першій половині 1990-х рр., коли активність дружин з охорони природи радянського типу була мінімальною, у країні з'явилися представники міжнародних природоохоронних організацій. Почалося все з окремих грантів, а з часом запрацювали систематичні програми, у Києві відкрились представництва різних міжнародних та всесвітніх природоохоронних організацій. До роботи у цих структурах поступово залучалися експерти та виконавці, створювалась мережа отримувачів допомоги, волонтерів, інформаторів, дружніх журналістів та слухачі відповідних семінарів і навчальних курсів.

В інших секторах українського суспільства, які є не дуже привабливими для грантодавців та іноземних фондів, еволюція мала свої особливості. Значна кількість організацій зросла природнім чином із звичайної взаємодопомоги громадян. Однак цікавим є сам феномен постання громадянського суспільства саме з тих структур, які повинні були б стати результатом його розвитку [19].

Колись ще К. Маркс уявляв процес формування громадянського суспільства через створення політичної організації суспільства у формі сильної держави диктатури пролетаріату, яка, зміцнюючись та перетворюючись на всенародну державу, передає свої владні функції суспільству і врешті-решт відмирає, а на її місці з'являється громадянське суспільство. Аналогічної думки дотримувався й В. І. Ленін («Держава і революція»). Реальна дійсність довела утопічність цієї концепції. Сильна, потужна держава у формі диктатури класу, а точніше – диктатура партії в часи В. І. Леніна, особиста диктатура за Й. В. Сталіна, диктатура госпартноменклатури за часів Л. І. Брежнєва владою ні з ким ділитися не збиралася. А на останньому етапі своєї трансформації госпартноменклатура, відкинувши вже будь-яку соціальну ідею та залишивши лише фразеологію, переймалася більш прозаїчним питанням: як на хвилі громадянського обурення 1980-х – початку 1990-х років перебудувати систему таким чином, щоб зберегти владу та власність.

Інша концепція, сформульована опонентом К. Маркса М. Бакуніним, передбачала повну руйнацію держави (заперечення держави) й створення на її уламках громадянського суспільства як нової та єдиної політичної організації суспільства. Зміст громадянського суспільства М. Бакунін убачав у

єдності самокерованих й самофінансованих територіальних, виробничих, професійних, суспільних, культурних, творчих, національних, конфесійних тощо об'єднань, що утворюють асамблею самокерованих інституцій як головуючого органу.

Ідея М. Бакуніна мала в історії своє втілення в образі Паризької Комуні 1871 року. Бакуністи, прудоністи й бланкісти, що мали більшість у керівництві Паризької Комуні, намагалися сформувати громадянське суспільство, а не будувати державу у загальновизнаному сенсі (замість армії – цивільні військові угруповання; відмовились від націоналізації; не переслідували співробітників правоохоронних органів; підтримали дрібних виробників і т. п.). І саме за це – за відмову створювати органи державної влади, інститути насильства (самозахисту) – дорікав В. І. Ленін комунарам, однак при цьому високо поцінуючи їхні дії та набутий ними досвід.

Звичайно, Комуна як форма втілення громадянського суспільства не мала перспективи. Це була утопія, за фанатичну відданість якій комунари заплатили високу ціну, віддавши своє життя [20].

Для сучасного українського суспільства вкрай необхідним є адекватне врахування уроків минулого – своїх і чужих.

А досвід минулого свідчить, що будувати громадянське суспільство без участі держави, а тим більш у конфронтації з нею, є справою безперспективною. Держава має виступити «співтворцем» громадянського суспільства, бути в ньому інституцією-партнером, рівноправним учасником діалогу (дискурсу) щодо проблем і суперечностей, шляхів та засобів, ресурсів і перспектив, першочергових і стратегічних напрямів суспільного розвитку. У ході цього дискурсу роль (участь) держави у формуванні громадянського суспільства змінюватиметься. Тенденції цих змін заслуговують окремого розгляду.

Надзвичайно важливим є розуміння складності та суперечливості процесу побудови громадянського суспільства. У цьому контексті можна виділити такі головні позиції:

1) неможливість і навіть небезпечність формування громадянського суспільства «згори» за бажанням або за планом представників влади. Суспільство може дійсно стати громадянським, якщо воно набуде самостійності, матиме свій власний ґрунт та буде прийняте духом свободи;

2) перед владою стоїть завдання – формувати державу як максимально сприятливий інститут для розвитку громадянського суспільства. І тут без дійсно партнерських стосунків між державою та суспільством не може сформуватись ані потужна держава, ані успішне, багате суспільство, тут потрібний діалог рівних. Але це партнерство передбачає жорстке «опонування владі» з боку громадянських інституцій. Для України та її громадян настав час дійсно великих змін та можливостей і таке співробітництво – між владою та суспільством – може стати вельми продуктивним, воно потрібне нашій державі.

3) наша сучасність, насичена динамічними подіями, потребує відповідальних дій та вдалих рішень, а також – залучення нових людей, ініціатив, кадрів та нових технологій. І тому для нашої країни вкрай необхідною є інтелектуальна мобілізація, потрібні ефективні моделі співробітництва державних і громадянських інституцій.

Можна зазначити, що громадянське суспільство в Україні знаходиться в стадії активного становлення. Іде процес його формування, утворення окремих елементів, налагодження взаємодії між ними. І цей процес буде тривалим і нелегким. А швидкість, повнота й глибина цього процесу залежать від цілого ряду чинників. Передусім йдеться про позицію держави, готовність влади поділитися своїми повноваженнями з суспільством, із тими елементами громадянського суспільства, які щойно з'являються. І це не так просто.

В Україні вже сформувались певні сили, що зацікавлені в діалозі із суспільством та усвідомлюють необхідність створення потужної держави за умов розвитку сильних демократичних інституцій суспільства. Але дуже впливовими в державі є й інші сили. Ці сили представлені, передусім, чиновницьким апаратом, значна частина якого перетворила свої службові крісла на комерційний товар і досить швидко корумпується. Ці сили ніколи не погодяться на встановлення суспільного контролю над їхньою діяльністю. Вони були, є і залишаться найбільш послідовними супротивниками формування громадянського суспільства. Саме корумповане чиновництво несе у собі небезпеку як для розвитку демократичного суспільства, так і для формування сильної держави.

Формування «нової номенклатури» – компетентної, толерантної, демократичної, здатної до діалогу й відкритої полеміки з опонентними (опозиційними) точками зору – є чи не найважливішим завданням сучасної української влади, важливою складовою становлення в Україні повноцінного громадянського суспільства.

Теоретико-політична модернізація поняття та дискурсу громадянського суспільства, а також нерозвиненість його інститутів, практик та цінностей в «східнослов'янських» трансформаціях, зокрема в Україні має суспільно-політичні, культурні та історичні підстави. Ми маємо на увазі передусім той факт, що обтяжені комуністичними традиціями державного патронату «демократичної революції» в Україні, Росії та Білорусі розпочинались, здійснювались і продовжують реалізовуватись здебільшого «згори» з активним залученням «адміністративних ресурсів» та контролем процесу із боку нового старого бюрократично-номенклатурного класу, в той час як центральноевропейські сценарії розвитку подій у великій мірі підпирались та визначались міцним самоорганізуючим суспільним рухом «знизу».

Отже, громадянська культура «узагальненої довіри» та соціальна солідарність громадян є важливими соціальними передумовами життєдайної демократії та показниками розвинутого і стабільного громадянського суспільства.

Історичне становлення поняття громадянськості особистості відбувається одночасно із ціннісними змінами, що їх зазнають і людина, і суспільство, і держава. Передумовою безконфліктного розвитку відносин між людиною, суспільством та державою є певна рівновага, яка гарантує незалежність індивіда від зовнішніх зазіхань. За умови, що цей індивід узгоджує свою поведінку з інтересами суспільства і держави.

«Громадянськість» – термін античного суспільствознавства, який можна знайти в давньоримських (Цицерон) і навіть у давньогрецьких (Платон) авторів як «співтовариство громадян міста-держави», де він означає здебільшого юридично-правові основи відносин особа–суспільство–держава або поняття громадянського суспільства в сучасному розумінні. У працях авторів доби Просвітництва й нового часу термін набрав іншого значення: мережа цивільних об'єднань громадян за інтересами, паралельна державним структурам. Нове мислення відбивало нову економічну реальність – розквіт приватної власності, ринку й буржуазії.

У XIX столітті концепція громадянськості і громадянського суспільства занепала, її відтіснила промислова революція. І знову була відновлена тільки після Другої світової війни, коли італійський марксистський теоретик Антоніо Грамші запропонував розглядати громадянське суспільство як мережу незалежних політичних ініціатив, активісти яких – природні союзники комуністів у боротьбі проти буржуазної диктатури. У 70-80-х роках XIX століття громадянське суспільство у цьому розумінні вважалося організаційним дахом для всіх форм боротьби проти авторитарних режимів у Латинській Америці та Східній Європі.

Відносини індивіда з суспільством коливаються в широкому діапазоні: від повного злиття (наприклад, буржуа XVIII століття повністю ототожнював себе з усіма проявами громадянського суспільства) до абсолютного відчуження (пролетарі цього ж періоду відчували себе знедоленими, ізгоями, а за сучасною термінологією – маргіналами). Тому саме через відносини «індивід–суспільство», через міру самоідентифікації індивіда із суспільством утверджувалася громадянськість особистості.

З огляду на цю тему цікавою є ідея Платона щодо особистісних підвалин державного і суспільного ладу. Утвердження певного ладу пов'язане з домінуванням у суспільстві відповідного типу особистості.

Проблема особистісного підґрунтя суспільства не залишилася також поза увагою Аристотеля. Давньогрецький філософ визначав, що громадянин – це людина, яка бере участь у здійсненні правосуддя і обіймає керівні посади.

За доби Відродження з'являються перші паростки громадянського суспільства в італійських містах-республіках. Н. Макіавеллі формулює три важливі цінності громадянського суспільства: мир і безпека громадян, задоволення їх від свого майна і багатства, право кожного мати й відстоювати свої

переконання. Тому Н. Макіавеллі у своєму творі «Володар» радить правителям брати до уваги наведені людські потреби для успішного державного правління [21].

Найперші підвалини концепції громадянського суспільства заклав англійський мислитель Т. Гоббс [22]. Причини виникнення та існування суспільства він пов'язував із природою і якостями людини як істоти розумної, а водночас егоїстичної. Оскільки вся людська поведінка мотивується особистою корисливістю, суспільство слід розглядати як засіб для її задоволення.

Одним із яскравих представників доби Просвітництва, яка виділяється раціоналізмом, був Ж.-Ж. Руссо. Його ідеї у своїх витоках близькі до положень Т. Гоббса. Спочатку Ж.-Ж. Руссо виходив з індивідуалістичної природи людини, але внаслідок еволюції поглядів дійшов думки, що підґрунтя здібностей індивідів перебуває в суспільстві. «Цей перехід від природного до громадянського викликає вельми помітні зміни людині, віддаючи справедливості те місце в людській поведінці, яке раніше належало інстинктові, а також наділяючи людські дії моральністю, якої їм раніше бракувало» [23]

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства належить Г. В. Ф. Гегелю [24]. Критикуючи абстрактний індивідуалізм як вираження духу французької революції, Г. В. Ф. Гегель виходить з того, що громадянин є суспільною істотою, котра для виявлення своєї моральної значущості має відігравати певну роль у житті громадянського суспільства. Особливий підхід до проблеми громадянського суспільства простежується в марксизмі. Значення індивіда, за К. Марксом, зумовлене, головним чином, його належністю до класу, бо ідеї індивіда є, передусім, відображенням ідей, породжених його класом [25].

Подібну позицію стосовно проблеми відносин «особистість – громадянське суспільство» посідає американський соціолог Дж. Александр, який продовжив постгоббсіанську ліберальну традицію, використавши підхід до громадянського суспільства, що наголошує важливу роль соціальної (колективної) солідарності, але водночас не заперечує значення індивідуального волонтаризму. Він «схильний розуміти громадянське суспільство як підґрунтя, що вможливує визначення соціальної солідарності за допомогою універсальних термінів». [26].

Досить оригінально висвітлив проблему особистості у громадянському суспільстві Е. Геллнер [27]. На його думку, поділ праці та ринок формують новий тип людини. Для позначення його Е. Геллнер пропонує термін «медулярна людина». Медулярна людина – це особистість, здатна свідомо змінювати форми діяльності та асоціативності в просторі та часі, керуючись засадами розуму та власним інтересом. Сутність медулярності – це здатність у межах даного культурного поля розв'язувати найрізноманітніші завдання.

Слід зазначити, що сама по собі належність індивідів до певної асоціації ще не надає їм автоматично рис, які притаманні членам громадянського суспільства. Досягнення особистістю «громадянськості», перетворення безправних і покірних підданих у свідомих громадян становить процес формування історичного типу особистості, яка може бути залученою до структур громадянського суспільства. Таким чином, саме існування громадянського суспільства стає можливим лише за наявності вільних рівноправних особистостей, які мають право вільного асоціювання і відповідні політичні установки.

Як зазначає російський соціолог В. Вітюк, не слід плутати статус громадянина і статус члена громадянського суспільства: якщо перший визначає місце особистості в державі, то другий характеризує її поза державні відносини та зв'язки. Держава забезпечує права людини як громадянина, а громадянське суспільство їх природні права. Людина, яка не володіє громадянською свідомістю, не здатна стати повноцінним членом громадянського суспільства. Далі В. Вітюк робить сумний висновок: народи, які історично не розвинуті, тобто які не досягли певного рівня громадянськості, неспроможні сформувати громадянське суспільство, навіть якщо якась частина політичної еліти до цього прагне, ґрунтуючись на теорії і досвіді інших країн [28].

Аналіз ідейно-теоретичних підходів до питання щодо особистісних підвалин громадянського суспільства дав змогу зробити важливі висновки і виявити концептуально продуктивні ідеї. Насамперед, підтверджена актуальність самої постановки вказаного питання, оскільки з'ясовано, що особистісному базису громадянського суспільства значну увагу приділяли теоретики минулого і сьогодення. Наприклад, взаємовідносини «особистість – громадянське суспільство» розглядаються багатьма науковцями як опосередковані різними колективними суб'єктами проміжних масштабів – типів громадянськості – станами філософів, воїнів і виробників (Платон), групами заможних, «середніх» і бідних (Аристотель), громадянськими особами (Гоббс), станами і корпораціями (Гегель), класами (Маркс), професійними спільнотами (Дюркгейм). Така диференційованість громадянського суспільства на різні види колективних утворень відбивається на особистості. Остання ототожнює себе не тільки з цілісним суспільством («механічна солідарність» за Дюркгеймом, «медулярна особистість» за Геллнером). Міра такого ототожнення (ідентифікації) може коливатися між двома полюсами: «відчуженням» (за Марксом) та «солідарністю» (за Дюркгеймом). Ступінь диференційованості (розгалуженості) даного ототожнення (ідентифікації або «медулярності») певною мірою відображає ступінь зрілості громадянського суспільства. Для громадянського суспільства, як і для суспільства в цілому (за соціологічною інтерпретацією), важливою є проблема упорядкованості відносин між різними суб'єктами за умов

свободи. Вищезгадана ідентифікація є одним із чинників забезпечення упорядкованості й цілісності (без примусу) соціуму.

На думку авторки, громадянськість – це сукупність політичних, соціальних, психологічних, моральних якостей, які виступають однією із найважливіших ознак цивілізованості суспільства. Характерна прикмета демократизації політичного життя, є зростання громадянської свідомості людей, встановлення громадянської гідності і прав особистості в повному обсязі. Категорія громадянськості в різноманітних своїх виявах (свідомість, культура, життєва позиція, інтереси, пріоритети, цінності та ін.) – багатогранне поняття, в якому віддзеркалюються ключові проблеми створення повноцінного громадянського суспільства, забезпечення громадянського миру і громадянської політичної консолідації. Громадянськість, рівень її зрілості стає суттєвим чинником розвитку та функціонування демократичних інститутів, тобто, відображає взаємозв'язок з демократією.

Становлення громадянського суспільства стає можливим тоді, коли етнос перетворюється в націю, тобто коли етнічна спільність трансформується в спільність людей – громадян, здатних до усвідомленого, вільного вибору свого державного самовизначення.

Узагальнюючи аналіз сутності, типології та структури понять «громадянського суспільства», «громадянськості», можна зазначити, що: успішність демократичної трансформації в сучасній Україні залежить від громадянськості, тобто готовності і здатності людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків; критерієм громадянськості особистості вважається: співвідношення власної життєдіяльності з громадянськими цінностями буття, яке проявляється у їх ствердженні словом і

справами у власному способі життя; дієве ставлення до громадянських цінностей при впровадженні їх у життя в умовах труднощів, при можливості способу дій і при необхідності орієнтуватись на інших членів колективу; ставлення до вивчення історії країни, її традицій та державної мови; ступінь інтересу до суспільно-політичного, економічного та культурного життя країни; наявність бажання працювати заради країни і в її межах; ступінь співвідношення особистісно-значущих цілей з громадянськими; ступінь громадянської відповідальності; ступінь ідентифікації себе з іншими громадянами країни; характеристики дієвого ставлення до своїх прав як громадянина країни і прав своєї громади; характеристики зв'язку між уявленнями про себе і уявленнями про свою країну; важливими є також показники реалізації цих критеріїв, які відповідні високому, середньому і низькому рівням громадянськості, а також деструктивним, перехідним і раціональним моделям особистісних тенденцій.

Розбудова інституту громадянськості в Україні на сучасному етапі є чи не найактуальнішим завданням. Ще Ж-Ж. Руссо пов'язував суть громадянськості із свободою, доброчесностями: «Батьківщина не може існувати без свободи, свобода без доброчесності, доброчесність без громадян. У вас усе буде, якщо ви виховате громадян, без цього у вас усі, починаючи від правителів Держави, будуть лише жалюгідними рабами» [29]. Отже, Українська держава стане міцною та стабільною в залежності від повноти та розвинутості в ній статусу громадянства, відчуття загалу громадянськості й кожного зокрема, власної гідності, від бажання та здатності захищати ці права, готовності виконувати громадянські обов'язки, довіри до влади та її інститутів, участь в їхній роботі та й, зрештою, почуття гордості за належність до української політичної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадських якостей / М. Хилько // Політичний менеджмент. – № 1. – 2007. – С. 115–126.
2. Політологічний енциклопедичний словник ; упорядник В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
3. Кривошук П. С. Роль трудового колектива в боротьбі з бездуховністю в проведенні вільного часу молоді / П. С. Кривошук // Возрастание роли трудовых коллективов в ускорении развития советского общества. Тезисы докладов и выступления на республиканской научно-практической конференции. – Одесса, – 1988.
4. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітичний аналіз) : [монографія] / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392 с.
5. Лясота Л. І. Формування системи політичних цінностей у сучасному українському суспільстві / Л. І. Лясота // Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць. – Одеса : Юридична література, 2001. – Вип. 10-11. – С. 384–388.
6. Ромашко А. А. Проблеми гражданской идентичности в глобализованном мире: коммуникативный аспект / А. А. Ромашко // Матеріали IV Міжнародної науково-теоретичної конференції «XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія.» 26-27 травня 2005 р., м. Київ. Ч. 1. – С. 312–315.
7. Юрій Н. М. Громадська активність молоді як форма реалізації прав людини // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. - Одеса: Астропринт, 2001. - Вип. 12. - С. 306–310.
8. Ярошенко В. М. Актуальність формування громадянськості в Україні. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах : зб. наук. праць / В. М. Ярошенко. – Вип. 3 (11). – Дніпропетровськ, 2000, травень-червень. – С. 99–101.
9. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
10. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст / С. О. Кириченко. – К. : Логос, 1999. – 47 с.

11. Акімов Д. Стабільне громадянське суспільство як чинник демократичного розвитку України / Д. Акімов // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали наук.-практ. конф. за між нар. участю (30 травня 2001 р., Київ). – К., 2001. – Т. 2. – С. 397–399.
12. Анікін В. І. Правова держава і громадянське суспільство в аспекті становлення конституціоналізму / В. І. Анікін // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політол. читань). – К., 2001. – С. 84–85.
13. Політологія / за ред. А. Колодій. – К., 2000. – 350 с.
14. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Видавництво «Червона Калина», 2002. – 272 с.
15. Політологія / за ред. А. Колодій. – К., 2000. – 350 с.
16. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : [монографія] / В. Ф. Цвих. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
17. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : [монографія] / В. Ф. Цвих. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
18. Політологія / за ред. А. Колодій. – К., 2000. – 350 с.
19. Політологія / за ред. А. Колодій. – К., 2000. – 350 с.
20. Політологія / за ред. А. Колодій. – К., 2000. – 350 с.
21. Політологія / за ред. А. Колодій. – К., 2000. – 350 с.
22. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Гоббс Т. Сочинения: В 2-х т. – М., 1991. – Т. 2.
23. Руссо Ж-Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права. – К., 2001.
24. Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М., 1990.
25. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения : в 3-х т.- М., 1986. – Т. 1.
26. Александер Дж. С. Парадокси громадянського суспільства / Дж. Александер // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 27–41.
27. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М., 1995.
28. Політологія / за ред. А. Колодій. – К., 2000. – 350 с.
29. Руссо Ж-Ж. Про суспільну угоду або Принципи політичного права / Ж-Ж. Руссо. – К., 2001.

Рецензенти: Іванов М. С., д.політ.н., професор;
Євтушенко О. Н., к.політ.н., доцент.

© Ярошенко В. М., 2011

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2011 р.